

Bâkûlî'nin Cevâhîrî'l-Kur'ân ve Netâicu's-San'a Adlı Eserinde Şiirle İstişhad Metodu

The Method of Citing Poetry in Bâqûlî's Work Titled *Jawâhir al-Qur'ân wa natâ'ij al-şan'ah*

İhsan DEMİRTAŞ¹ , Hafel ALYOUNES²

Geliş Tarihi (Received): 01.07.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 30.09.2025

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2025

Öz: Hicri VI. yüzyılın önde gelen dil, tefsir ve kıraat alimlerinden Bâkûlî (ö. 543/1148), kaleme aldığı çok sayıda eserle bu alanlara önemli katkılar sağlamıştır. Müellifin eserlerinden biri olan *Cevâhîrî'l-Kur'ân*, aynı gramer konusuna ilişkin ayetleri ve dilcilerin bu ayetlere dair görüşlerini bir araya getirerek müstakil başlıklar altında toplamıştır. Bilindiği üzere Arap dilbilgisinin temellendirilmesinde ve Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında Arap şiiri, merkezi bir rol oynamaktadır. Gerek gramer alanında gerekse Kur'ân ilimlerine dair telif edilen eserlerde, şiirden yaygın bir biçimde istifade edilmiştir. Bâkûlî de *Cevâhîrî'l-Kur'ân*'da ayetleri dil açısından tahlil ederken şiirden önemli ölçüde yararlanmıştır. Bu çalışmada, müellifin yararlandığı şiirler ve bu şiirlerin kullanıldığı alanlar örnekler üzerinden incelenmiştir. Ayrıca, şâhit olarak zikredilen şiirlerin hem gramere dair eserlerde hem de tefsir kaynaklarında nasıl bir delil niteliği taşıdığına da yer yer işaret edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, müellifin hem gramer alanında hem de Kur'ân tefsirinde Arap şiirinden yararlanma metodolojisini anlamaya katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Bâkûlî, Cevâhîrî'l-Kur'ân, Şiir, İstişhâd.

&

Abstract: Al-Bâqûlî, one of the leading linguistic, exegetical, and Qiraat scholars of the VIth century, made significant contributions to these fields with his many works. One of the author's works, *Jawâhir al-Qur'ân*, gathers the verses related to the same grammatical topic and the opinions of linguists on these verses under separate headings. As is known, Arabic poetry plays a central role in the grounding of Arabic grammar and the correct understanding of the Qur'ân. Poetry has been widely utilized in both grammatical and Qur'anic sciences. In al-Bâqûlî's *Jawâhir al-Qur'ân*, he made significant use of poetry in analyzing the verses in terms of language. In this study, the poems used by the author and the areas where these poems are used are analyzed through examples. In addition, it is also pointed out from time to time how the poems mentioned as witnesses are used as evidence in both grammatical works and tafsir sources. In this respect, the study will contribute to understanding the author's methodology of utilizing Arabic poetry both in grammar and in Qur'anic exegesis.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Baqûlî, Jawâhir al-Qur'ân, Poetry, Istishhâd.

Atıf/Cite as: Demirtaş, İhsan – Alyounes, Hafel. "Bâkûlî'nin Cevâhîrî'l-Kur'ân ve Netâicu's-San'a Adlı Eserinde Şiirle İstişhad Metodu". *Dergiabant* 13/2 (Kasım 2025), 634-655. doi: 10.33931/dergiabant.1732532

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Arş. Gör., İhsan Demirtaş, Siirt Üniversitesi, ihsan.demirtas@siirt.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Hafel Alyounes, Siirt Üniversitesi, hafel.alyounes@siirt.edu.tr.

1. Giriş

Tam künyesi Câmî'u'l-'ulûm İ'mâdu'l-müfessîrîn Nuruddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn b. Ali el-İsfahânî el-Bâkûlî el-Hanefî ed-Darîr en-Nahvî olan Bâkûlî, hicri VI. yüzyılın önde gelen dil, tefsir ve kıraat alimlerinden biridir.³ Nahiv, sarf, lügat, kıraât, tefsir, fıkıh ve daha birçok ilimdeki derin vukûfiyeti ile bu alanlarda kazandığı şöhret sebebiyle, kendisine “câmî'u'l-'ulûm” (çeşitli ilimleri kendisinde toplayan) unvanı nispet edilmiştir. Bununla birlikte, kıraât ve tefsir ilimlerindeki yetkinliği sebebiyle “İmâdu'l-müfessîrîn” (müfessirlerin dayanağı), nahiv ilmindeki yetkinliğinden dolayı “en-Nahvî”, doğduğu yere nispetle “el-İsfahânî”, âmâ olmasından dolayı “ed-Darîr” ve Hanefî mezhebine mensubiyetinden ötürü “el-Hanefî” lakap ve nisbeleriyle anılmıştır. Her ne kadar “el-Bâkûlî” nisbesi kaynaklarda sıkça zikredilse de, bu lakapla anılmasının gerekçesine dair kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴

Kaynaklarda hayatına dair sınırlı bilgi mevcuttur. Bu nedenle doğumu, ders aldığı hocaları, yetiştirdiği talebeler ve ilmi seyahatleri hakkında bilgiye ulaşamamıştır. Bazı araştırmacılar söz konusu durumu, İsfahân'da doğup büyümüş olmasına ve hayatı boyunca buradan ayrılmamış olmasına bağlamaktadır.⁵ Bununla birlikte günümüze ulaşan eserleri, hicri VI. yüzyılda özellikle Doğu İslam coğrafyasının önde gelen alimlerinden biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim ilimlere dair geniş bilgisi ve anlayış kabiliyeti sebebiyle birçok alim tarafından övgüyle anılmıştır. İslamî ilimlere dair vukufiyetinin yanı sıra şair olduğu da kaynaklarda geçmektedir.⁶

Basra dil ekolünün müteahhirûn dilcilerinden olan Bâkûlî, bu ekole mensubiyetini eserlerinde açıkça zikretmiştir. Özellikle Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserine büyük önem atfetmiştir. Genel olarak Basra ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte, bazı meselelerde Kûfe ekolüne mensup dilcilerin görüşlerini de tercih etmiş, hatta bazı meselelerde söz konusu iki ekole muhalif olan görüşleri tercih ederek nahivcilerin çoğuna muhalefet etmiştir. Bununla birlikte Arap gramerine dair müstakil görüşleri de bulunmaktadır.⁷

Bâkûlî'nin takip ettiği önemli isimlerden biri de Basra nahiv ekolünün önemli isimlerinden olan Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) olmuştur. Bâkûlî, eserlerinde sıklıkla ona atıfta bulunmuştur. Bununla birlikte, bazı noktalarda onu eleştirmekten de çekinmemiştir. Nitekim Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-Hücce fî 'ilel'l-kırâ'âtî's-seb'* adlı eserindeki eksiklikleri tamamlamak ve hatalarını düzeltmek için *el-İstidrâk 'alâ Ebî 'Alî* adında önemli bir eser kaleme almıştır. Sözü edilen eser, Bâkûlî'nin ilimlerdeki yetkinliğini ve metodunu göstermesi bakımından önemlidir.⁸

³ Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâ'ût, Turkî Mustafâ (Beyrut: y.y., 1420/2000), 10/21.; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), 2/160.; Ahmed Muhammed ed-Dâli, “Mukaddime”, *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali*, mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî (Kuveyt: Mektebetu'l-Bâbtîn el-Merkeziyye, 2007), 13.; Ahmed Muhammed ed-Dâli, “Mukaddime”, *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'lm'udilât*, mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî (Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 1415), 9.; İbrahim b. Muhammed Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, *Şerhu'l-Luma'*, mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî (Su'ûd: Daru's-Sekâfeti ve'n-Neşr, 1411), 54.; Mehmet Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)* (Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 8.

⁴ Dâli, “Mukaddime”, 1415, 10-12.; Mehmet Kayar, “El-Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân Adlı Eserinde Bazı Zâid Harfler Hakkındaki Görüşlerinin Nahiv Açısından Değerlendirilmesi”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (30 Aralık 2023), 264.; Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, 55.

⁵ Ali Bulut, “Bâkûlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/163.

⁶ Dâli, “Mukaddime”, 1415, 11.; Ahmed Muhammed ed-Dâli, “Mukaddime”, *el-İbâne fî tafsîli mâ'âtî'l-Kur'ân*, mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî (Kuveyt: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Su'ûnî'l-İslâmiyye, 2009), 15.

⁷ Dâli, “Mukaddime”, 1415, 31-33.

⁸ Dâli, “Mukaddime”, 1415, 12.; Bulut, “Bâkûlî”, EK-1/163.; Kayar, “El-Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân Adlı Eserinde Bazı Zâid Harfler Hakkındaki Görüşlerinin Nahiv Açısından Değerlendirilmesi”, 265.

Mizaç olarak sert bir yapıya sahip olan Bâkûlî, bazı görüş ayrılıklarında muhalif olduğu kimseleri ağır bir üslupla eleştirmiş ve hatta onları ayıplamıştır. Bazı ifadelerinde ise kendini açıkça övmüş ve ilmi üstünlüğüne vurgu yapmıştır.⁹

Bâkûlî'nin vefat tarihi hususunda ihtilaflı görüşler mevcuttur. Çoğunlukla kaynaklarda 543/1148 tarihi belirtilse de, bu tarih dışındaki farklı vefat tarihlerini zikreden kaynaklar da bulunmaktadır.¹⁰

Bâkûlî, Arap dili ve Kur'ân-ı Kerîm alanlarında çok sayıda eser kaleme almış olmakla birlikte, bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bâkûlî'nin kaleme aldığı eserler arasında *el-İbâne fî tafsîli mâ'âtî'l-Kur'ân*, *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali el-Fârisî*, *el-Beyân fî şevâhidi'l-Kur'ân*, *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât*, *el-Mucmel fî şerhi'l-Cume*, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* gibi önemli eserler bulunmaktadır.¹¹

Bâkûlî'nin kaleme aldığı önemli eserlerden biri de *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eseridir. Bu eser, ilk olarak 1963 yılında *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adıyla neşredilmiş ve Zeccâc'a nisbet edilmiştir. Ancak Ahmed Râtûb en-Neffâh (ö. 1412/1992) tarafından yapılan incelemeler sonucunda söz konusu eserin Bâkûlî'ye ait olduğu tespit edilmiştir.¹²

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde, aynı gramer konusuyla ilgili olan ayetleri ve dilcilerin bu ayetlere dair görüşlerini bir araya getirerek müstakil başlıklar altında toplamıştır. Toplamda doksan bölümden oluşan bu eser, nahiv meselelerini, nahivcilerin ayetlerde takdir ettikleri i'râb vecihlerini ve ihtilaf ettikleri konuları ele almaktadır. Zikrettiği ayetlerde Basra ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerin görüşlerine detaylı bir şekilde yer veren Bâkûlî, bazı yerlerde bu görüşleri eleştirerek kendi fikrini ortaya koymuştur. Örnek olarak yer verdiği ayetlerle ilgili i'râb, kıraat farklılıkları, garip kelimelerin anlamları gibi çeşitli konularda da bilgiler aktarmıştır. Bu yönüyle eser, detaylı bir nahiv kitabı olmasının yanı sıra i'râbu'l-Kur'ân alanında da önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹³

Arap şiiri, Arap dilbilgisinin temellendirilmesinde büyük bir öneme sahiptir. Kur'ân'ın Arap diliyle indirilmiş olması hasebiyle, Arap şiiri, Kur'ân ilimlerine dair yazılan eserlerde de temel kaynaklardan biri olmuştur. Bu nedenle Arap şiiri hem dilbilgisiyle ilgili çalışmalarda hem de Kur'ân ilimlerine dair eserlerde önemli bir başvuru kaynağını olmuştur. Özellikle nahiv ve Kur'ân ilimleri sahasında kıymetli eserler kaleme alan Bâkûlî de eserlerinde sıkça şiire başvurmuştur. Bu çalışmada, Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eserinde şiir ile istişhâd yöntemi incelenmiştir. Makalenin ana konusu, Bâkûlî'nin şiir ile istişhâttaki yaklaşımı ve şiirle istişhâd yöntemi olacaktır.

2. İstişhâd Kavramı

İstişhâd (إِسْتِشْهَاد) kelimesi, “hazır bulunmak, bir şeye şahitlik etmek, şahit getirmek, yemin etmek” gibi anlamlara gelen ş-h-d (شَهِدَ) kökünün istif'âl babından mastar olup “şahit istemek veya birinden şahitlik hususunda yardım istemek” anlamlarına gelir.¹⁴ Terim olarak ise “Bir kaidenin doğruluğunu ispatlamak için Kur'ân'dan ve diline güvenilen Arapların kalamından delil getirmek” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵

⁹ Dâli, “Mukaddime”, 1415, 21.; Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, 59.

¹⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin* (İstanbul: el-Mearifü'l-Celiyye fî Mabaatihe'l-Behiyye, 1951), 1/697.; Bulut, “Bâkûlî”, EK-1/163.; Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 10.

¹¹ Bâkûlî'nin eserleri için bk. Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdullâh es-Safedî, *Nektu'l-Himyân fî Nuketi'l-'Umyân* (Beyrut: y.y., 1428/2007), 195.; Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ* (Daru'l-Me'mûn, 1826), 3/1737.; Dâli, “Mukaddime”, 1415, 36.; Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, 60.

¹² Ahmed Muhammed ed-Dâli, “Mukaddime”, *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*, mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1440), 27.; Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 32.

¹³ Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 39.

¹⁴ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Nasr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), “Şhd”, 2/494.; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdulkâdir el-Haneffî Zeynuddîn er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yûsuf eş-Seyh Muhammed (Beyrut; Sayda: ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999), “Şhd”, 169.; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “Şhd”, 3/238-239.; Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet

İstişhâdın ortaya çıkışı, sahabe dönemine kadar uzanmaktadır. O dönemde Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlama gayreti içerisinde olan sahabîler, Kur'ân'ın garip kelimelerini anlamak için şiirden yararlanmışlardır. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) çok iyi şiir bildiği, karşılaştığı bazı meselelerde şiirden delil getirdiği ve hatta bazı durumlarda muhataplarından şiirle kanıt getirmelerini talep ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶ Hz. Ömer, şiirle delil getirme konusundaki düşüncelerini, “*Ey insanlar! Cahiliye dönemi şiir divanlarınıza sımsıkı sarılın. Çünkü onlarda kitabınızın tefsiri bulunmaktadır.*” şeklindeki ifadesiyle özetlemiştir.¹⁷ Sahabe arasında şiirle istişhâd konusunda öne çıkan bir diğer isim İbn Abbas'tır (ö. 68/687-88). İbn Abbas şiirin önemini şu sözleriyle dile getirmiştir: “*Bana Kur'ân'ın garip kelimelerini soracak olursanız, onların cevabını Arap şiirinde arayınız. Çünkü şiir, Arab'ın divanıdır/arşividir.*”¹⁸ Bu ve benzeri rivayetler, şiirle istişhâdın sahabe döneminde başladığını açıkça göstermektedir.

Sahabe döneminde başlayan istişhâd, daha sonra Arap diliyle ilgili kaidelerin tespiti çalışmalarında bir yöntem olarak kullanılmıştır. İslamiyet'in Arap coğrafyasının ötesine yayılmaya başlaması ve Arapların, kendi dillerine yabancı topluluklarla bir arada yaşamaya başlaması, hem Kur'ân-ı Kerîm kıraatinde bazı hatalara hem de günlük konuşma dilinde birtakım bozulmalara yol açmıştır. Genel olarak “lahn” kavramıyla ifade edilen bu durum, dil bilimine dair ilk çalışmaların başlamasının en önemli gerekçelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dilde meydana gelen lahn problemine çözüm bulmak amacıyla dil üzerine ilk çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalarda, dil ile ilgili bir kuralı tespit etmek veya bir kelimenin anlamını açığa kavuşturmak için yapılan istişhâtta Kur'ân-ı Kerîm, hadisler, şiirler ve belirli kriterlere tabi tutularak dilleri fasih kabul edilen Arapların kelimelerinden yararlanılmıştır.¹⁹

Kur'ân-ı Kerîm, Allah kelamı olması hasebiyle sözlerin en fasih olanı olarak kabul edilmiş ve kendisiyle istişhâd edilebileceği hususunda ittifak edilmiştir. Ancak Kur'ân'ın şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd konusunda ihtilaf edilmiştir. Örneğin Taberî (ö. 310/923) ve Zemaşşerî (ö. 538/1144) gibi bazı alimler Kur'ân'ın bazı kıraatleriyle istişhâdı tenkit etmişlerdir. Bu eleştirilerinin temelinde, söz konusu kıraatleri nakleden ravilerin zaptına duydukları şüphe yatmaktadır.²⁰ Süyûtî (ö. 911/1505) ise herhangi bir ayırım gözetmeksizin Kur'ân'ın mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâdın caiz olduğunu ve bu konuda nahivciler arasında bir ihtilafın bulunmadığını belirtmiştir.²¹

Hadislerle istişhâd konusunda ihtilaf bulunmaktadır. İbn Harûf en-Nahvî (609 h./1212), İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi alimler hadislerle istişhâdı caiz gören isimler arasında yer almaktadır.²² Buna karşılık İsâ b. Ömer b. es-Sekafî (ö. 149/766) Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi dilciler ise

(b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), “Şhd”, 8/253.; Mahmut Tekin, “‘Ali el-Kârî ve Tasrîfu'z-zencânî İsimli Eser İçin Kaleme Aldığı Şerhi”, *Artuklu Akademi* 7/2 (Aralık 2020), 348.

¹⁵ Muhammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, thk. 'Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/102.

¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnu'l-Enbârî, *İdâhu'l-Vakf ve'l İbtidâ*, thk. Muhyî'd-Dîn 'Abdurrahman Ramadân (Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 1390/1971), 1/105.; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el- Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, 1384/1964), 10/110.; Mehmet Reşid Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 369.

¹⁷ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el- Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, 10/111.

¹⁸ İbnu'l-Enbârî, *İdâhu'l-Vakf ve'l İbtidâ*, 1/62.; Ebû 'Alî el-Hasan b. Reşîk el-Kayravânî el-Ezdî İbn. Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fi Mehâsinî's-Şi'r ve Âdâbihi*, thk. Muhammed Muhyî'd-Dîn 'Abdulhamîd (b.y.: Dâru'l-Ceyl, 1401/1981), 1/30.; Özbalkıç, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, 370.

¹⁹ Ebu'l-Fazl Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İktirâh fi usûlî'n-nahv*, thk. Abdulhakim el-Atiyye (Dimaşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006), 47-48.; Nihad M. Çetin, “Arap (Yazı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/296-297.; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, 2006, 302.; Abdullah Bedeva, “İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (25 Haziran 2018), 313.; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

²⁰ Harun Ögmüş, “Arap Dili ve Tefsirle İlgili Şevâhid Literatürü”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (14 Ocak 2016), 29.; Bedeva, “İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstişhâd Yöntemi”, 314.

²¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, 39.

²² Durmuş, “İstişhâd”, 23/396.; Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (14 Ocak 2014), 168.

hadislerle istiṣhâdı kabul etmeyen alimler arasında yer almaktadır. Hadislerle istiṣhâdı kabul etmeyenler, hadislerde mana ile rivayetin yaygın olmasından dolayı onlarla istiṣhâd etmenin caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir.²³

İstiṣhâd konusunda başvurulacak bir diğer kaynak ise şiirdir. Ancak yukarıda kısaca temas edildiği gibi Arapların dilinde meydana gelen değişimler şiire de yansımıştır. Bu nedenle şairler belli tabakalara ayrılmış ve yalnızca belli bir döneme kadar yaşayan şairlerin şiirleri delil olarak kabul edilmiştir. Genel olarak Arap edebiyatında şairler şu dört tabakaya ayrılır: Cahiliye dönemi şairleri, Muhadramûn şairler, İslam'ın ilk döneminde yetişen şairler ve Müvelledûn şairler.²⁴

Dil kurallarının belirlenmesine yönelik çalışmalarda, ilk iki tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle istiṣhâd, icma ile caiz kabul edilmiştir. Üçüncü tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle yapılan istiṣhâd konusunda bazı görüş ayrılıkları bulunsun da genel kanaat onların şiirleriyle de istiṣhâdın caiz olduğu yönündedir.²⁵ "İhticâc asrı" olarak tabir edilen bu dönemin tam olarak ne zaman sona erdiği tartışmalı olmakla birlikte, genel olarak hicri II. asrın ortalarında bu dönemin sona erdiği kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda şiirleriyle istiṣhâdın caiz olduğu son şairin İbn Herme (ö. 150/767) olduğu zikredilmektedir.²⁶ Bu üç dönemin dışında kalan şairlere müvelledûn veya muhdesûn şairler denilmektedir. Bu tabakada yer alan şairlerin şiirleriyle yapılan istiṣhâd, genel kanaate göre caiz görülmemiştir. Ancak bu konuda da farklı görüşler mevcuttur. Bazı dilliler, bu dönemde yaşayıp dillerine güvenilen şairlerin şiirleriyle istiṣhâd yapılabileceğini savunmuşlardır. Zemahşerî bu görüşü savunan alimler arasında yer almaktadır.²⁷

İstiṣhâd konusu üzerinde pek çok akademik çalışma yapılmış detaylı bir konudur.²⁸ Bu konunun detayına girmek, makalemizin sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple istiṣhâd hakkında verdiğimiz bu genel bilgilerin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

3. Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân'da Şiirle İstiṣhâd Yöntemi

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere istiṣhâd kaynaklarının neredeyse tamamından faydalanmıştır. Ancak onun ilk başvuru kaynağı her zaman Kur'ân-ı Kerîm olmuştur. Bâkûlî, genel olarak herhangi bir konuda delil getireceği zaman önce Kur'ân'dan ayetler getirmiş, daha sonra bunu pekiştirmek amacıyla şiirden yararlanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de örneği olduğu halde şiir ile istiṣhâd edenleri de sert bir şekilde eleştirmiştir. Örneğin, "Kur'ân-ı Kerîm'de haberin mübtedaya takdiminin caiz olduğuna delalet eden ayetler" şeklinde müstakil bir başlık açmış ve bunu Ebû Alî el-Fârisî'yi (ö. 377/987) eleştirmek için yaptığını belirtmiştir. Nitekim Ebû Alî el-Fârisî, haberin mübtedâyâ takdimini ele alırken Şemmâh'ın (ö. 30/650 [?]) aşağıdaki şiirini zikrederek, haberin mübtedâyâ takdiminin caiz olduğunu ifade etmiştir:

كَلَّا يَوْمِي طَوَّالَةً وَصَلُّ أَرَوَى ظَنُّونَ أَنْ مُطَرِّحَ الظُّنُونِ

"Tuvâle denilen kuyuda Ervâ ile gerçekleşen iki buluşma faydasızdır. Faydasız işleri de terk etmenin zamanı gelmiştir."²⁹

Bâkûlî, Kur'ân-ı Kerîm'de konuyla ilgili delil mevcutken şiirle istiṣhâd ettiği için Ebû Alî el-Fârisî'yi eleştirmiş ve şayet onun yerinde Ebû'l-Hasen el-Ahfeş (ö. 215/830 [?]) olsaydı Şemmâh'ın şiiriyle değil

²³ Durmuş, "İstiṣhâd", 23/396.; Bolelli, "Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi", 166.

²⁴ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/298.; Mahmut Tekin, *Molla Halîl es-Sî'irdî ve el-Kâmûsu's-Sânî fi'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Me'ânî Adlı Eseri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 137.

²⁵ Abdüsselâm Muhammed Hârûn, "Mukaddime", *Hizânetü'l-edebe ve lübbü lübbâbi lisâni'l-'Arab'*, mlf. Abdülkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1997), 1/6.; Durmuş, "İstiṣhâd", 23/396.

²⁶ Ebû 'Alî el-Hasan b. Reşîk el-Kayravânî el-Ezdî İbn. Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbihi*, 90.

²⁷ Hârûn, "Mukaddime", 1/6.; Bedeva, "İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstiṣhâd Yöntemi", 317.; Mucahit Ekinci, "Zeccâc'ın Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu Adlı Eserinde İstiṣhâd Metodu", *Marifetname* 9/2 (26 Aralık 2022), 474/476.

²⁸ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Efe, *Arap gramerinin şiirle istiṣhâdı (II-IV/VIII-X. asırlar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Hüseyin Tural, "Arap dilinde şiir ve hadisle istiṣhâd mes'elesi I: Şiirle istiṣhâd", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990).

²⁹ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-İzâhu'l-'Adudî*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Riyad: 'Îmâdetu Şu'ûni'l-Mektebât, 1408), 52.

وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (Onlar) ahirete de kesin olarak inanırlar.”³⁰ ayetiyle istişâh ederdi şeklinde serzenişte bulunmuştur.³¹

Yine Bâkûlî, şiirle fazla istişâhâtta bulunduğu için İbn Cinnî'yi (ö. 392/1002) şu ifadelerle eleştirmiştir:

“Osman'a (İbn Cinnî'ye) baktığında, bir kuralı ispat etmek için birden çok şiir zikrettiğini görürsün. Bilmelisin ki, en hayırlı, en asil ve sözü en güzel olan kişi, şiirle istişâh etmek yerine Kur'ân ile istişâh eden kimsedir. Hz. Peygamber; 'Kur'ân ehli, Allah'ın ehli ve onun seçkin kullarıdır.' buyurmaktadır. 'Zürümme'nin (ö. 117/735) veya Nabiga'nın (ö. 604 [?]) şiirlerinin ehli, Allah'ın ehli ve onun seçkin kullarıdır.' buyurmamaktadır. Öyle ise neden ömrünü (istişâh etmek için bu şiirleri) saymakla geçiriyorsun”³²

Bâkûlî'nin Ebû Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî'ye yönelttiği bu eleştiriler, onun istişâh anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu eleştiriler, onun şiirle istişâhâda tamamen karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Bâkûlî'nin burada eleştirdiği husus, bizzat şiirle istişâh değil, Kur'ân'da örneği mevcutken yalnızca şiirle istişâh edilmesidir. Yoksa şiirle istişâh uygulamasının bizzat kendisine yönelik bir karşıtlık söz konusu değildir. Bâkûlî, Kur'ân'ı sözlerin en fasihi olarak kabul etmekte ve bu nedenle herhangi bir konuda ilk başvuru kaynağının Kur'ân olması gerektiğini savunmaktadır. Kendi metodolojisinde de bir konuyu desteklerken veya eleştirirken öncelikli olarak Kur'ân'dan delil getirmiş, ardından bu delili pekiştirmek amacıyla şiire başvurmuştur. Dolayısıyla söz konusu eleştiriler, şiirle istişâh'ın kendisine yönelik olmayıp, istişâh'ın kaynak hiyerarşisiyle ilgilidir. Nitekim kendisinin de Kur'ân'dan sonra en çok başvurduğu istişâh kaynağı şiir olmuştur. Ayrıca *Ebyâtü'l-Kitâb* adıyla şevâhid olarak kullanılan şiirleri ele aldığı müstakil bir eser telif etmesi de şiire verdiği önemi göstermektedir. Bâkûlî, Kur'ân ve şiir dışında Hz. Peygamber'in hadisleri, kıraatler ve şiir dışındaki Arap kelimeleriyle da istişâh etmiştir.³³

Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*'da toplamda 359 şiirle istişâhâtta bulunmuştur. Kullandığı bu şiirlerin büyük çoğunluğu iki mısralı şiirlerden oluşmaktadır. Geriye kalanları ise urzûce tarzında nazmedilen tek mısralı beyitlerdir.³⁴ Bâkûlî, kitabına aldığı şiirleri oldukça geniş bir alanda kullanmıştır. İncelediği ayetlerde geçen i'râb vecihlerini desteklemek, söz konusu i'râb vecihlerini izah etmek, muhaliflerine itiraz edip savunduğu görüşü desteklemek, ayetlerde yer alan bazı kelimelerin anlamlarını açıklamak, bu kelimelerin vezinlerini ve kullanım alanlarını açıklamak için şiirle istişâhâtta bulunmuştur.

Müellif, şâhid olarak bazen sadece bir şiir zikretmekle yetinmiş³⁵, bazen de konunun önemine binaen birden fazla şiirle istişâhâtta bulunmuştur.³⁶ Kullandığı bu şiirlerde genellikle şiirin tamamını³⁷ zikretse de zaman zaman sadece istişâh mahallini zikretmekle yetinmiştir.³⁸

Bâkûlî, şâhid olarak kullandığı şiirlerin bir kısmında şairin ismini açıkça zikretmişken bir kısmında ise şairin ismini zikretmemiştir. Bunun yerine كَقَوْلِهِ (Şairi sözü gibi)³⁹; كَمَا فِي قَوْلِهِ (Şairin sözünde olduğu gibi)⁴⁰; وَأَمَّا قَوْلُهُ (şairin sözüne gelince) gibi ifadeler kullanmış ve beyitlerin şairinin bilinen bir kişi

³⁰ el-Bakara 2/4.

³¹ Câmi'u'l-ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1440), 1/468.; Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhîrû'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 72.

³² Muhammed Halil Murâd Harbî, “Mukaddime”, *Kitâbu şerhu'l-Luma' fi'n-nahiv*, mlf. Câmi'u'l-ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), 12.; Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhîrû'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 48.

³³ Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhîrû'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 48.

³⁴ Kayar, *Bâkûlî'nin Cevâhîrû'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*, 56.

³⁵ Örnek için bk. Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 1/29.

³⁶ Örnek için bk. Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 1/240.

³⁷ Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 1/272.

³⁸ Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 3/1567.

³⁹ Örnek için bk. Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 1/150.

⁴⁰ Örnek için bk. Bâkûlî, *Cevâhîrû'l-Kur'ân*, 1/38.

(Cariyesine hitaben) Onunla, Malik'in iki ağacının olduğu yer ile o iki ağaç arasındaki tepeden düz olan yere gelmesi hususunda sözleş.⁴⁵

Şiirdeki istişhâd mahalli, أَسهَّلَا ifadesidir. Bu kelimenin âmili, mahzûf bir fiil olup takdiri اِنْتِي مَكَانًا أَسهَّلَا şeklindedir.⁴⁶

Bâkûlî, bu görüşü zikrederken herhangi bir şahıs ismi veya ekol zikretmemiştir. Kaynaklarda söz konusu ayetlerde yer alan حَيَّرَا kelimesinin i'râbına dair dört farklı görüşün olduğu bulunmaktadır.⁴⁷ Bu görüşlerden ilki Sibeveyhi (ö. 180/796) ve Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) gibi bazı Basralı dilcilere aittir. Sibeveyhi ve Halîl b. Ahmed'e göre اِنْتَهُوْا حَيَّرَا لَكُمْ (Kendi iyiliğiniz için buna son verin) ifadesinde, muhatabın bir işten menedilip başka bir işe yönlendirilmesi söz konusudur. Dolayısıyla ifadenin takdiri: اِنْتَهٍ وَاَدْخُلْ فِيمَا هُوَ خَيْرٌ لَكَ (Son ver ve senin için daha hayırlı olana yönel) şeklindedir. Sıkça kullanılması ve muhatabın bu durumu kolayca anlaması sebebiyle buradaki emir fiili failiyle birlikte hazfedilmiştir. Ayette geçen söz konusu kelimenin i'râbını bu şekilde açıklayan Sibeveyhi, yukarıda zikredilen şiiri delil olarak kullanmıştır.⁴⁸

Sibeveyhi'nin önde gelen öğrencilerinden Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde bu konuya değinmiş ve söz konusu şiiri şâhit olarak zikretmiştir.⁴⁹ Tâberî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyan* tefsirinde, Nisâ sûresinin 171. ayeti bağlamında bu görüşü aktarmış ve herhangi bir isim zikretmeksizin bazı Basralı dilcilere nispet etmiştir.⁵⁰ Zeccâc (ö. 311/923) ise *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde bu görüşü bütün Basralı dilcilere nispet etmiştir.⁵¹ Her ikisi de söz konusu şiire yer vermişlerdir.

İkinci görüş, Kûfeli dilcilerden Ferrâ'ya (ö. 207/822) aittir. Bu görüşe göre ayetteki حَيَّرَا kelimesi, hazfedilmiş bir mastarın sıfatıdır. Buna göre ifadenin takdiri فَاَمِنُوا اِيْمَانًا خَيْرًا şeklindedir.⁵²

Üçüncü görüş, Ebû Ubeyde (ö. 224/838) ve Kisâî'ye ait olduğu belirtilen görüştür. Bu görüşe göre حَيَّرَا kelimesi, hazfedilmiş bir كَانَ fiilinin haberidir. Onlara göre ifadenin takdiri يَكُنِ الْاِيْمَانُ خَيْرًا لَكُمْ (İman sizin için daha hayırlı olur.) şeklindedir. Bu görüş bazı dilciler tarafından reddedilmiştir. Zira bu görüşünü reddedenlere göre كَانَ fiilinin ismiyle beraber hazfedilip haberinin zikredilmesi sadece zaruri durumlarda söz konusu olur.⁵³

⁴⁵ Bu şiir, Emevî döneminin ünlü aşk şairi Ömer b. Ebî Rebîa'ya (ö. 93/711-12) aittir. Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 1/283.

⁴⁶ Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdullâh b. el-Merzubân Ebû Sa'îd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, thk. Ahmed Hasen Mehdî, 'Alî Seyyid 'Alî (Beyrut: y.y., 2008), 2/181.

⁴⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, ed. Dr. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 4/164.; Ebû Hafs Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî İbn 'Âdil, *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/164. 7/141.

⁴⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 283.

⁴⁹ Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Hüdâ Mahmud Kurâa (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1990), 1/270.

⁵⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001), 7/699.

⁵¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 2/134.

⁵² Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 4/164.

⁵³ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabi-Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1418), 2/110.

Dördüncü görüş ise bazı Kûfeli dilcilere nispet edilen ve حَيْرًا kelimesinin hâl olarak mansub olduğunu ileri süren görüştür.⁵⁴

Yine Bâkûlî, karine olduğunda müfred bir ismin hazfedilmesinin caiz olduğuna dair şu ayeti delil olarak zikretmiştir: وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ “(Melekler şöyle derler:) “Bizim her birimizin mutlaka belli bir yeri vardır.”⁵⁵

Nitekim yukarıdaki ayeti tahlil ederken, mevsûf konumunda olan أَحَدٌ kelimesinin hazfedildiğini ifade etmiştir. Ona göre ayetin takdiri, مَا مِنَّا أَحَدٌ إِلَّا ثَابِتٌ لَهُ مَقَامٌ şeklindedir. Dolayısıyla mahzûf olan أَحَدٌ kelimesi mübtedâ olup câr-mecrûr olan مِنَّا onun sıfatıdır. Ayette mavsûf hazfedilmiş, sıfatı onun yerine geçmiştir. Bâkûlî, أَحَدٌ kelimesinin Arap kelimada sıklıkla hazfedildiğini ifade etmiş ve bu konuda Sibeveyhi'nin şâhid olarak kullandığı aşağıdaki beyte yer vermiştir:

لَوْ قُلْتُ مَا فِي قَوْمِهَا لَمْ يَتَيْنَمِ يَفْضُلُهَا فِي حَسَبٍ وَمِيسَمِ

“Şayet onun kavminde şeref ve güzellik bakımından kendisinde daha üstün kimse olmadığını söylersen, yalan söylemiş olmazsın.”

Beytin takdiri مَا فِي قَوْمِهَا أَحَدٌ يَفْضُلُهَا cümlesi, mahzûf olan أَحَدٌ kelimesinin sıfatıdır.⁵⁶ Sibeveyhi yukarıdaki beyti, “tahfîf amacıyla müstesnanın hazfî” başlığı altında zikretmiştir.⁵⁷

3.2. Sarf İlmine Dair Konularda Şiirle İstişâdî

Cevâhiru'l-Kur'ân, ilk dönem nahiv kitaplarına benzer şekilde nahiv ve sarf konularını birlikte ele almıştır. Müellif, kitabın başından itibaren büyük bir bölümünü nahiv konularına ayırmış, kitabın sonunda ise sarf ilmine dair konuları işlemiştir. Bu nedenle sarf ilmine dair konularda istişâd edilen şiirlerin sayısı da oldukça fazladır.

Bâkûlî'nin sarf alanındaki istişâdları genellikle kelimelerin vezinleri, sayı durumları, fiillerin lazım ve müteaddi durumları, fiillerde meydana gelen hazif ve asıl kalıbından alınıp başka şekillerde kullanılan kelimeler hakkındadır. Örneğin Bâkûlî, muzafın hazfî konusunu işlerken فَرَحَ الْمُحَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ “Allah'ın Rasûlüne karşı gelerek (sefere çıkmayıp) geri bırakılanlar, oturup kalmalarına sevindiler.”⁵⁸ ayetini, فَرَحَ الْمُحَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ şeklinde açıklayarak, muzafın hazfedildiğini belirtmiştir. Daha sonra ayette geçen مَقْعَدٌ kelimesinin ismi mekân olamayacağını, yalnızca mastar-ı mîmî olabileceğini ifade etmiştir. Çünkü devamında gelen خِلَافَ kelimesi, مَقْعَدٌ kelimesine mütealliktir. İsmi mekanlar herhangi bir şeye müteallak olamayacakları için buradaki مَقْعَدٌ kelimesi mastar olmalıdır.⁵⁹ مَقْعَدٌ kelimesine dair yapılan bu açıklamalar benzer ifadelerle Ebû Ali el-Fârisî'nin el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a adlı eserinde de yer almaktadır.⁶⁰

⁵⁴ Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn, 4/164-165.; İbn 'Âdil, el-Lubâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb, 7/142.

⁵⁵ es-Sâffât 37/164.

⁵⁶ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/500.

⁵⁷ Sibeveyhi, el-Kitâb, 2/345.

⁵⁸ et-Tevbe 9/81.

⁵⁹ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/151.

⁶⁰ Ebû 'Alî el-Hasen b. Aḥmed b. 'Abdulḡaffâr Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a, thk. Bedruddîn Kahvecî - Beşîr Cuveycâbî (Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1413/1993), 5/114.

Bâkûlî, yukarıda zikrettiği açıklamaları desteklemek için En'âm sûresinin 128. ayetinde⁶¹ geçen مَثْوًى kelimesini ve aynı vezinde kelimelerin geçtiği birkaç şiiri zikretmiştir. Şâhid olarak kullandığı şiirlerden bir tanesi şudur:

وَمَا هِيَ إِلَّا بِنِي إِزَارٍ وَعِلْقَةٍ مُعَارٍ ابْنِ هَمَامٍ عَلَى حَيٍّ خَنْعَمًا

"İbn Hemmâm, Has'em'in yaşadığı yere saldırdığı vakit, kızın üzerinde sadece izâr ve 'ilka vardı."

Bâkûlî'ye göre ayette geçen مَثْوًى kelimesi ile yukarıdaki şiirde geçen مُعَار kelimesi, kendilerinden sonraki kelimelerin kendilerine müteallik olmalarından dolayı mastardırlar. مَثْوًى kelimesi ثَوَاء anlamında, مُعَار kelimesi de إِعَارَة anlamındadır.⁶²

Yukarıda zikredilen beyit, Sibeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli esrinde "masterların ism-i zaman anlamında kullanılması" başlığı altında zikredilmiştir. Sibeveyhi'ye göre masterlar bazı durumlarda ism-i zaman ve ism-i mekân yerine kullanılır. Örneğin سِيرَ عَلَيْهِ (Ona ne zaman uğradı?) sorusuna, مَقْدَمَ الْحَاجِّ وَحِينَ حُقُوقِ (Hacıların geliş zamanı), زَمَنَ مَقْدَمِ الْحَاجِّ (Hacıların geliş zamanı) şeklinde verilen cevapların asıl halleri, وَخِلَافَةَ فَلَانٍ, النَّجْمِ وَزَمَنَ خِلَافَةِ فَلَانٍ (Falancanın hilafeti dönemi) şeklindedir. Arap kelimelerinde bu tür ifadelerin sık kullanılması ve muhatabın da manayı anlaması sebebiyle, bu ifadelerde geçen zaman zarfları hazfedilmiş ve masterlar onların yerine konulmuştur. Dolayısıyla ona göre de مَقْعَد sözcüğü master olup ism-i zamân anlamında kullanılmıştır.⁶³ İlgili ayette geçen مَقْعَد kelimesi tefsir kitaplarında da master şeklinde izah edilmiştir.⁶⁴

Bâkûlî'nin sarf ilmine dair yaptığı istişhâdlardan bazıları ise kelimelerin sayı (tekil, ikil ve çoğul) durumlarıyla alakalıdır. Örneğin, فَلَوْلَا نَصْرُهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا آلِهَةً "Allah'tan başka, O'na yaklaştırsın diye edindikleri tanrılar kendilerine yardım etselerdi ya!"⁶⁵ ayetinde yer alan قُرْبَان kelimesinin tahlilini yaparken önce Kur'ân'dan misal getirmiş, daha sonra şiirle bunu desteklemiştir. Bâkûlî, ayette geçen قُرْبَان kelimesinin lafız açısından müfred olup mana açısından cemi olduğunu ifade etmiştir. Nitekim قُرْبَان kelimesi, إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا "Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı..."⁶⁶ ayetinde de tesniye anlamında kullanılmıştır. Çünkü bu ayetin manası, وَاحِدٍ مِنْهُمَا قُرْبَانًا şeklindedir. Dolayısıyla bu ayette geçen قُرْبَان kelimesi lafzen müfred, mana açısından tesniyedir. Bâkûlî, قُرْبَان kelimesine dair ileri sürdüğü bu görüşü desteklemek için şâhid olarak İbn Mukbil'in (ö. 70/689'dan sonra) şu şiirini kullanmıştır:

كَأَنْتَ لِسَاسَتِهِ تُهْدَى قُرَابِنَا

⁶¹ قَالَ النَّارُ مَثْوِيَّكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ "Allah buyurur ki: "Allah'ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir." Şüphesiz rabbın hikmet ve ilim sahibidir."

⁶² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/152-154.

⁶³ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/222.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 11/602.; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el- Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, 8/216.; Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Budeyyî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/698.; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 6/90.; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şems ed-Dîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 4/166.

⁶⁵ el-Ahkâf 46/28.

⁶⁶ el-Mâide 5/27.

“Onun yönetimine kurbanlar adanırdı.”

Şiirde geçen قَرَابِينَ kelimesi, قُرْبَان kelimesinin çoğul halidir. Söz konusu kelimenin bu şekilde çoğul kullanılması, ayetteki قُرْبَان kelimesinin lafzen müfred olup mana itibariyle cemi olduğunu göstermektedir. Şayet قَرَبًا قُرْبَانًا İZ ayetindeki قُرْبَان kelimesi zahire göre yani tesniye manası taşımayıp sadece müfred manası taşıyan bir kelime olsaydı, o zaman mezkûr şiirde قَرَابِينَ şeklinde çoğul geldiği gibi ayette de قَرَبًا قُرْبَانِينَ şeklinde tesniye olarak gelmesi gerekirdi.⁶⁷

Söz konusu ayetin anlamı, tefsir kaynaklarında da bu şekilde açıklanmıştır. Bununla birlikte, قَرَابِينَ kelimesinin genellikle mastar veya cins isim olarak değerlendirildiği yönünde bilgiler mevcut olsa da bu kelimenin bu denli detaylı ve temellendirilmiş bir şekilde açıklandığı başka bir kaynağa rastlanmamıştır. Aynı şekilde söz konusu şiirin de Bâkûlî'nin kendi istişhâdı olması kuvvetle muhtemeldir.

Bâkûlî'ye göre ayette yer alan قُرْبَان kelimesi asıl itibariyle عُفْرَان kelimesi gibi mastardır. Kelimeyi müfred olarak kullananlar, kelimenin aslına itibar etmektedir. Nitekim mastarlar genellikle tesniye ve cemi yapılmadan müfred şeklinde kullanılmaktadır. Kelimeyi cemi anlamında kullananlar ise kelimenin aslına değil, lafzına itibar etmektedir. Bu durumda kelime mastar olmaktan çıkıp isme dönüşmüş olmaktadır. Bâkûlî, bu açıklamalardan sonra bazı kelimelerin mastar olmaktan çıkıp isme dönüşmesi konusunda ilgili olarak Amr b. Kamî'e'nin şu şiirini zikretmiştir:

لَمَّا رَأَتْ سَاتِدَمَاِ اسْتَعْبَرَتْ اللَّهُ دُرُّ الْيَوْمِ مَنْ لَامَهَا

“Sâtîdemâyı görünce gözleri yaşardı, bugün onu kımayanlara helal olsun”

Yukarıdaki beyitte yer alan دَر kelimesi her ne kadar mastar olsa da çokça kullanılmasından dolayı mastar olmaktan çıkmış ve bu nedenle يَوْم kelimesinde amel etmemiştir.⁶⁸

Bâkûlî'nin sarf ilmine dair istişhâdlarına bir başka örnek ise عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ “kaymak üzere olan bir uçurumun kenarına...”⁶⁹ ayetinde yer alan هَار kelimesiyle ilgilidir. Bâkûlî'ye göre bu kelimenin aslı هَائِر şeklindedir. Kelimenin ‘aynu’fiili ile lâmu’l-fiili arasında takdîm-te’hîr sonucunda kalb-i mekân meydana gelmiştir. Daha sonra i’lâla uğrayarak هَار şekline dönüşmüştür. Bu kelime, tıpkı قَاضٍ ve لَاطٍ kelimeleri gibidir. Bâkûlî, söz konusu kelimenin sarfıyla ilgili bu açıklamaları yaptıktan sonra, görüşünü desteklemek için herhangi bir açıklama yapmadan şu şiiri zikretmekle yetinmiştir:

لَاطٍ بِهِ الْأَشْأَاءُ وَالْعَبْرَى

“Orada sedir ağaçları ve küçük hurma ağaçları iç içe girmişti.”⁷⁰

Şiirde geçen لَاطٍ kelimesi, لَاطٍ-يَلُوتُ kökünden türemiş ism-i faildir.⁷¹ Kelimenin asıl hali لَاطٍ şeklinde iken, lâmu’l-fiil ile aynu’l-fiil yer değiştirmiş ve kelime لَاطٍ şekline dönüşmüştür. Daha sonra hemze yâ harfine kalbedilmiş, damme yâ’ya ağır geldiği için hazfedilmiştir. Bunun sonucunda tenvîn ile yâ arasında iltikâ-i sâkineyn meydana geldiğinden yâ harfi hazfedilmiş ve kelime لَاطٍ halini almıştır.

⁶⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/776.

⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/777.

⁶⁹ et-Tevbe 9/109.

⁷⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1497.

⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed ‘Avd Mir‘ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 3/19.

3.3. Luğâvî İzahlarda Şiirle İstişhâdî

Bâkûlî, Kur'ân ayetlerinde geçen kelimelerin manalarını açıklamak için sıklıkla şiire başvurmuştur. Kimi zaman ayetteki tek bir kelimenin manasını açıklamak için şiirden yararlanan Bâkûlî, bazı durumlarda ise bir ifadenin anlamını açıklamak için şiirden istifade etmiştir. Örneğin, Yusuf sûresinin 23. ayetinde⁷² yer alan *هَيْتَ لَكَ* ifadesinin anlamını, *هَلُمَّ لَكَ* ile açıklamış ve bu anlamı desteklemek için ismini zikretmediği bir kişinin Hz. Ali'ye hitaben söylediği aşağıdaki beyitlere yer vermiştir:

أُبَلِّغُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخَا الْعِرَاقِ إِذَا أَتَيْنَا
أَنَّ الْعِرَاقَ وَأَهْلَهُ عَنْقُ إِلَيْكَ فَهَيْتَ هَيْتَا

"Müminlerin emîrine ilet ki, ey Irak'ın kardeşi buraya teşrif ettiğinde,

Irak ve halkı topluca seni beklemektedir. Haydi gel, haydi gel"⁷³

Ona göre ikinci beytin sonundaki *هَيْتَا* ifadesi *هَلُمَّ* anlamındadır.

Ayette geçen söz konusu kelimenin anlamıyla ilgili yapılan bu açıklama ve şâhit olarak kullanılan bu şiir, Bâkûlî'den önce yaşamış pek çok müellifin eserinde yer almaktadır.⁷⁴

Bâkûlî, bazı ayetlerdeki anlaşılması güç cümleleri açıklamış ve bu açıklamalarını şiirle desteklemiştir. Örneğin, Âl-i imrân sûresinde geçen *فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ* ifadesini, "uzak olmak ve bağını koparmak" şeklinde açıklamış ve bu manayı desteklemek için şu şiiri zikretmiştir:

عَرِينٌ مِنْ عُرَيْنَةٍ لَيْسَ مِنِّي بَرْتُ إِلَى عُرَيْنَةٍ مِنْ عَرِينٍ

'Ureyne kabilesinden 'Arîn benden değildir. 'Arîn'den dolayı 'Ureyne kabilesinden de uzağım.⁷⁵

Tefsir kaynaklarında da ayetteki bu ifadeye benzer bir anlam verilmiştir.⁷⁶

Bâkûlî, bazı kelimelerin anlamlarını ve aralarındaki anlam farklılıklarını açıklarken şiirden bolca yararlanmıştır. Örneğin Bâkûlî, *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ* "içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin."⁷⁷ ayetinde geçen *شَهِدَ* fiilinin "حُضُور" "bir yerde hazır bulunmak" ve *عِلْمٌ* "bir şeyi bilmek" şeklinde iki farklı anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Daha sonra *حُضُور* anlamına gelen *شَهِدَ* fiilinin bir mefûle müteaddi olduğunu ifade etmiş ve bu görüşü desteklemek için birden fazla şiir zikretmiştir. Şâhid olarak kullandığı şiirlerden bazıları şunlardır:⁷⁸

لَوْ شَهِدَ عَادَ فِي زَمَانٍ عَادَ

⁷² وَادَّعَتْهُ أَلِيٌّ هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَعَلَّقَتْ الْأَتْرَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ "Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve "haydi gel!" dedi. O da "Hâşâ, Allah'a sığınırım! Kocan benim velînimetimidir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!" dedi."

⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/272.

⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, nşr. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, ts.), 1/305.; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 13/70.; Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr Fârisî, *el-Huce li'l-kurrâi's-seb'a* (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1993), 4/417.; Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Heyet (b.y.: el-Hey'etu'l-Misriyye, ts.), 1/280.

⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/456.

⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 5/315.; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 1/396.; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 8/193.; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/12.

⁷⁷ el-Bakara 2/185.

⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/745-747.

Şayet 'Âd döneminde 'Âd kabilesiyle (savaşta) karşılaşıyorlardı...

Şiirde geçen birinci عَاد kelimesi, شَهِد fiilinin mefûlu konumundadır. Bu şiir, nahiv eserlerinde عَاد kelimesinin gayrı munsarif olduğunu iddia edenlerin delillerindendir. Bu kelime aslen, 'Âd kabilesinin büyük babası olan 'Âd b. 'Avs b. 'Erem b. Sâm b. Nuh'un ismidir. Daha sonra yaşadıkları bölge ve kabile bu isimle anılmıştır. Kelimenin gayrı munsarif olduğunu iddia edenler, kelimenin kabile ismi olması sebebiyle müennes bir alem olduğunu ileri sürerken, munsarif olduğunu iddia edenler ise asıl itibarıyla müzekker alem olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷⁹

Yine Bâkûlî'ye göre aşağıdaki mısra da "hazır bulunma" ve "karşılaşma" anlamında olup bir mefule müteaddi olmuştur:

وَيَوْمًا شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعَامِرًا

"Süleyym ve 'Âmir kabileleriyle karşılaştığımız günü (hatırla)"

Görüldüğü üzere şiirin takdiri, شَهِدْنَا فِيهِ سُلَيْمًا şeklindedir. Dolayısıyla سُلَيْمًا kelimesi mezkûr fiilin mefûlu konumundadır.

Müellifin şâhid olarak yer verdiği aşağıdaki beyitte bulunan شَهِد fiili de aynı anlamı ifade etmektedir:

شَهِدْنَا فَمَا تَلَقَى لَنَا مِنْ كَيْبَةٍ يَدُ الدَّهْرِ إِلَّا جَبْرِئِيلُ أَمَامُهَا

"Zamanın akışı içinde şâhit olduğumuz savaşlarda, ne zaman savaşçı bir toplulukla yüzleşsek, Cebrâîl'i daima önlerinde bulmuşuzdur."

Şiirin takdiri شَهِدْنَا أَمْعَرَكَ veya شَهِدْنَا مِنْ جَمْعٍ لِقَاتِنَا şeklinde olup meful hazfedilmiştir.⁸⁰

Bâkûlî'ye göre شَهِد fiili عَلِمْتُ anlamında kullanıldığı zaman ise ya yemin anlamı taşır ya da yemin anlamının dışında bir anlam içerir. Nitekim اللَّهُ عَلِمَ ifadesi yemin anlamında kullanılmaktadır. Zira Araplar اللَّهُ لَأَفْعَلَنَّ şeklinde bir cümle kullanmaktadırlar. Bâkûlî, bu görüşü desteklemek için aşağıdaki beyte yer vermiştir:

وَلَقَدْ عَلِمْتُ لَتَأْتِيَنَّ مَنِّي إِنَّ الْمَنَايَا لَا تَطِيشُ سِهَامُهَا

"Yemin olsun ki ölümümün geleceğinden eminim,

Zira ölümün okları hedefi asla şaşmaz."

Şiirde geçen عَلِمْتُ وَلَقَدْ ifadesi yemin anlamında kullanılmıştır. Buna göre لَتَأْتِيَنَّ مَنِّي ifadesi de yeminin cevabıdır. Nitekim Sîbeveyhi (ö. 180/796), bu şiiri yemin anlamı taşıyan fiiller konusunda zikretmiş ve وَلَقَدْ عَلِمْتُ لَتَأْتِيَنَّ مَنِّي ifadesinin وَاللَّهِ لَتَأْتِيَنَّ ifadesiyle aynı anlamda olduğunu belirtmiştir.⁸¹

Yemin dışında kullanılan ve عَلِمْتُ anlamına gelen شَهِد fiili ise özel bir bilgiyi ifade eder. Zira her şehadet aynı zamanda bir bilgi içerse de her bilgi şehadet değildir. Bu nedenle şehadet, ilmin daha özel bir kısmını ifade eder. Bâkûlî'ye göre ilmin özel bir türü olması açısından şehadet, tıpkı yakînî bilgi gibidir. Çünkü her yakînî bilgi aynı zamanda bir ilim olduğu halde her ilim yakînî bilgi değildir. Yakînî

⁷⁹ Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn, 5/358.

⁸⁰ Bu şiiri Kâ'b b. Mâlik'e (ö. 50/670) isnat edenler olduğu gibi başkalarına isnat edenler de vardır. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Hasan Şürrâb, Şerhü şevâhidi's-ş-riyye fî ümmâtî'l-kütübi'n-nahviyye (Beyrut Lübnan: Müessesetu'r-Risale, 2007), 3/141.

⁸¹ Sîbeveyhi, el-Kitâb, 3/110.

bilgi, öncesinde bir problemin veya bir belirsizliğin var olduğu ve bu problem çözüldükten sonra kişide hasıl olan kesin kanaattir.⁸²

Bâkûlî, yakînî bilginin ilmin özel bir cüz'ü olduğunu ifade ettikten sonra bu görüşü desteklemek için önce şu ayeti delil getirmiştir: *وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونُ مِنَ الْمُوقِنِينَ* “Böylece biz İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun.”⁸³ Bu ayetteki *وَلِيَكُونُ* ifadesinden kastedilen, Hz. İbrahim’in kuşku götürmez kesin bir bilgiye ulaşmasıdır. Kuşkusuz Hz. İbrahim, Allah’ın varlığına dair ilim sahibiydi. Ancak ayette bahsedilen “yakîn” bilgi, ilmin özel bir boyutuna işaret etmekte ve içerisinde hiçbir kuşku barındırmayan kesin bilgi anlamına gelmektedir.⁸⁴

Bâkûlî, yakînî bilgi ile ilim arasındaki bu ayrımı biraz daha desteklemek için Rû'be b. el-Accâc’ın (ö. 145/762) şu şiirini zikretmiştir:

يَا دَارَ عَفْرَاءَ وَدَارَ الْبُحْدَنِ

أَمَّا جَزَاءُ الْعَالَمِ الْمُسْتَيْقِنِ

عِنْدَكَ إِلَّا حَاجَةُ التَّفَكُّنِ

“Ey Afrâ’ ve Bahden yurdu! Senin nezdinde, işlerin hakikatini kavrayan bir alimin karşılığı, sadece hasret çekme ihtiyacı duymak mıdır?”

Bâkûlî, şiirde geçen *الْعَالَمِ الْمُسْتَيْقِنِ* ifadesinden yola çıkarak, yakînî bilginin ilimden ayrı, özel bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Zira *عَالَم* kelimesi *مُسْتَيْقِن* kelimesiyle nitelendirilmiştir. Şayet *مُسْتَيْقِن* kelimesinde *عَالَم* kelimesinde bulunmayan ziyade bir anlam olmasaydı, *عَالَم* kelimesinin *مُسْتَيْقِن* ile nitelenmesi anlamsız olurdu ve bu ifade anlamlı bir cümle olmaktan çıkardı.⁸⁵

Bâkûlî’nin söz konusu fiilin anlamlarına dair yaptığı bu açıklamalar ve bu bağlamda getirdiği şahidler Ebû Ali el- Fârisî’nin *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'a* adlı eserinde de zikredilmektedir.⁸⁶ Yine ilim ile yakînî bilgi arasında zikredilen bu farklar İbn Sîde’nin *el-Muhassas* adlı eserinde de zikredilmiş ve Ebû Ali el- Fârisî’ye nispet edilmiştir.⁸⁷

3.4. Kıraat Farklılıklarını Açıklamak İçin Başvurduğu Şiirler

Bâkûlî, ayetleri tahlil ederken hem dil ekollerinin ayetlerdeki i'râb vecihlerine dair görüşlerini hem de ayetlerdeki farklı kıraatleri belirtmiştir.⁸⁸ Bazı yerlerde sadece kıraat farklılıklarını zikretmekle yetinirken, bazı yerlerde ise belirtilen görüşlerin gerekçelerini detaylı bir şekilde zikretmiştir.⁸⁹ Örneğin, *وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ* *إِحْسَانًا* “İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik.”⁹⁰ ayetini tahlil ederken, ayetteki

⁸² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/750.

⁸³ el-En'âm 6/75.

⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/751.

⁸⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/751.

⁸⁶ Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-Seb'a*, 6/141-145.

⁸⁷ Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrâhim Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1417/1996), 1/258.

⁸⁸ Arap grameri ile kıraatlerin ilişkisi için bk. Mahsum Taş, “Hûd Sûresinin 111. Âyetinin Farklı Kıraatlerinin Filolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 573-589.

⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/819. Konuyla alakalı bir değerlendirme için ayrıca bk. Ahmet Taşdoğan, “Zuhuf Sûresinin 88. Âyeti Bağlamında Dil Kurallarının Kıraatlerin Anlaşılmasındaki Rolü ve Etkisi”, *Harran İlahiyat Dergisi* 51 (15 Haziran 2024), 226-246.

⁹⁰ el-Ahkâf 46/15.

kelimesinin *إِحْسَانًا* ve *حُسْنًا* şeklinde iki türlü okunduğunu belirtmiştir. Bâkûlî'ye göre söz konusu ayeti *حُسْنًا* şeklinde okuyanlar *حُسْنًا* mastarıyla *إِحْسَانًا* mastarını kastetmişlerdir. Dolayısıyla mezîd bir mastar olan *إِحْسَانًا* mastarının yerine sülâsi mastar kullanılmıştır. Sülâsi mastarın mezîd mastar yerine kullanılabileceğine dair aşağıdaki beyitle istişhâd etmiştir:

فَإِنْ يَبْرَأُ فَلَمْ أَنْفِثْ عَلَيْهِ وَإِنْ يَهْلِكْ فَذَلِكَ كَانَ قَدَرِي

“Şayet iyileşirse, benim üflememden dolayı değildir.

Şayet helak olursa, bu benim tahmin ettiğimdi.”⁹¹

Beyitte sülâsi bir mastar olan *قَدَرِي*, mezîd mastar olan *تَقْدِيرِي* anlamında kullanılmıştır.

Bâkûlî'ye göre ayeti *حُسْنًا* şeklinde okuyanların *حُسْنًا* kelimesini isim olarak alıp, kendisinden mastar anlamını kastetmiş olmaları da mümkündür. Tıpkı şu şiirde olduğu gibi:

وَبَعْدَ عَطَائِكَ الْمِائَةِ الرَّتَاعَا

“...Bana otlayan yüz deveyi verdikten sonra”

Beyitte geçen *عَطَاء* ismi, *إِعْطَاء* mastarı anlamında kullanılmıştır.⁹²

Söz konusu kelimenin okunuşundaki ihtilafı ele alan eserlere baktığımızda, Kûfeli kıraat imamlarından Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî'nin (ö. 189/805) ilgili kelimeyi *إِحْسَانًا* şeklinde okuduklarını görmekteyiz. Medine ve Basra kıraat imaları ise aynı kelimeyi *حُسْنًا* şeklinde okumuşlardır.⁹³ İlgili kelimeyi *إِحْسَانًا* şeklinde okuyanlar, bu kelimenin *أَحْسَنَ* fiilinin mastarı olduğunu ve mahzûf bir fiil ile mansub olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre ayetin takdiri *إِلَيْهِمَا إِحْسَانًا* şeklinde olmaktadır. İlgili kelimeyi *حُسْنًا* şeklinde okuyanlar ise bu kelimenin, *حَسَنَ* fiilinin mastarı olduğunu ve ayetin *حُسْنٍ* takdirinde olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre *حُسْنًا* kelimesi, hazfedilmiş bir mevsufun sıfatıdır. Mevsûf hazfedilip sıfatı onun yerine geçmiştir.⁹⁴

Bâkûlî'nin söz konusu kelimenin okuyuşuna dair zikrettiği ihtilaflar, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a* adlı eserinde benzer ifadelerle geçmektedir.⁹⁵

Bâkûlî'nin kıraat farklılığına dair yaptığı bir diğer istişhâd ise *رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ* “Rabbim! Ne olur bana azıcık daha süre tanısan da gönüllü yardımlarda bulunsam ve iyi kişilerden olsam!” ayetinde yer alan *أَكُنْ* fiiliyle ilgilidir. Meşhur kıraat imamlarından Ebû Amr b. Alâ' (ö. 154/771) bu fiili *أَكُونُ* şeklinde mansub okurken, diğer meşhur kıraat imamları ise *أَكُنْ* şeklinde meczûm okumuşlardır.

⁹¹ Bu şiir Yezîd b. Sinân el-Murrî'ye (ö.?) aittir.

⁹² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/38.

⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 21/136.; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâ'i's-seb'a*, 2/127.

⁹⁴ Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele İbn Zencele, *Hucce'tu'l-Kirâ'ât*, thk. Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî (b.y.: Daru'r-Risâle, ts.), 663.; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 3/52.; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nehhâs, *Îrâbu'l-Kur'ân*, thk. 'Abdulmun'im Halîl İbrâhîm (Beyrut: Menşûrât Muhammed 'Alî Beydûn; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421), 4/108.; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 9/667.

⁹⁵ Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, 2/169.

Söz konusu fiili meczûm okuyanlara göre ayetin takdiri أَكُنْ أَصَدَّقُ وَأَكُنْ أَصَدَّقُ şeklinde. Dolayısıyla أَكُنْ fiili, mahallen meczûm olan أَصَدَّقُ fiiline atfedilmiştir. Ebû Amr b. Alâ' ise ayetteki أَكُنْ fiilini أَصَدَّقُ fiilinin lafzına atfedip أَكُونُ şeklinde mansub okumuştur. Çünkü أَصَدَّقُ fiili, temenni cevabında geldiği için vucûben gizli bir أَكُنْ ile mansubtur.

Bâkûlî, söz konusu fiili meczûm okumanın caiz olduğunu, nitekim Ebû Alî el- Fârisî'nin buna dair aşağıdaki beyitle istişhâd ettiğini ifade etmiştir:

فَأَبْلُوْنِي بِلَيْتِكُمْ لَعَلِّي أَصَالِحُكُمْ وَأَسْتَدْرِجُ نَوِيًّا

“Bana iyilikle davranın; böylece sizinle anlaşır ve eski durumuma geri dönerim.”

Ona göre beyitte geçen وَأَسْتَدْرِجُ fiili, لَعَلِّي edatı gelmeden önceki أَصَالِحُ fiilinin mahalline atfedildiği için meczum olarak gelmiştir. Zira أَصَالِحُ edatı gelmeden önce أَصَالِحُ fiili, أَبْلُوا emir fiilinin cevabı konumundaydı.

96

Söz konusu kelimenin okunuşundaki ihtilafa dair kaynaklar incelendiğinde, Ebû Amr b. Alâ'nın yanı sıra, meşhur olmayan kıraatlerden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Muhaysın (ö. 123/741) ve A'meş (ö. 148/765) gibi alimlerin de ilgili kelimeyi أَكُونُ şeklinde okudukları görülmektedir. Söz konusu okuyuşun mütevâtir mushafra uygun olmadığı ifade edilmekle birlikte, kelimenin Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) mushâflarında bu şekilde yazıldığını ifade edenler de olmuştur. Ebû Amr b. Alâ' ise söz konusu kraatin mütevâtir mushafra aykırı oluşunu, أَكُونُ kelimesindeki , harfinin ihtisar amacıyla yazılıştta hafzedildiğini ifade ederek açıklamıştır.⁹⁷

3.5. Bazı Dilcilere İtirazda Bulunurken Şiirle İstişhâdı

Bâkûlî'nin hayatına dair bilgi verirken, sert bir mizaca sahip olduğunu ifade etmiştik. Bu yapısından dolayı, herhangi bir meselede muhalefet ettiği kimseleri eleştirirken, onları aşağılayacak derecede sert bir üslup kullanmıştır. Ayetlerdeki i'râb vecihlerini ele alırken sadece mensubu olduğu Basra mektebinin görüşlerini zikretmekle yetinmeyen Bâkûlî, diğer ekollere mensup dilcilerin de görüşlerine yer vermiştir. Zaman zaman görüş sahibinin ismini belirtmeyen Bâkûlî, genellikle muhalif olduğu görüşlerin sahiplerini zikrederek onları eleştirmiştir. Muhalifi olduğu görüşleri tenkit ederken yönelttiği eleştirileri ise sıklıkla şiir üzerine bina etmiştir. Bu bağlamda, Bâkûlî'nin savunduğu görüşleri şiir üzerine bina etmesi ve muhaliflerine şiir vasıtasıyla itirazlar yöneltmesi hem şiire verdiği değeri hem de şiiri ne denli işlevsel bir araç olarak kullandığını göstermesi bakımından önemli bir husustur.

Bâkûlî, Hadîd sûresinin 29. ayetinde⁹⁸ yer alan لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ “Kitap ehli bilsin diye” ifadesinin, لِيَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ takdirinde olduğu ve ayetteki لا harfinin zait olduğu konusunda, Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/934) hariç diğer alimlerin icma ettiğini ifade etmiştir.⁹⁹ Nitekim müfessir ve Mu'tezile kelimcilerinden Muhammed b. Bahr, لا harfinin zait olmasını şaz bir durum olarak telakki etmiş ve

⁹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1582.

⁹⁷ Muhamed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyyeti li'n-Neşr, ts.), 28/254.

⁹⁸ لَا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ إِلَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّنْ فَضْلِ اللَّهِ وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ “Böylece Ehl-i kitap'tan olanlar, Allah'ın lütfu üzerinde hiçbir güçlerinin bulunmadığını ve bütün lütfun Allah'ın elinde olup onu dilediğine verdiğini bilsinler. Allah büyük lutuf sahibidir.”

⁹⁹ Bu görüş, bazı kaynaklarda tefsircilerin çoğunluğuna isnat edilmiştir. Bununla birlikte ayetteki لا harfinin zait olduğu kanaati, İbn Bahr dışında bir gruba daha nispet edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 29/475.

Allah'ın kelimasında şaz durumların bulunmasını uygun görmeyerek, mezkur لا harfinin zait olmadığını ileri sürmüştür.

Muhammed b. Bahr, ayetin zâhirî manasına istinaden, ayette geçen يَفْدُرُونَ fiilindeki zamirin Hz. Peygamber ve mü'minlere râci olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰ Buna göre ayetin anlamı, “Yahûdî ve Hristiyanların, Hz. Peygamber ve mü'minlerin Allah'ın lütfu üzerinde hiçbir kudretlerinin bulunmadığını bilmedikleri için...” şeklinde olmaktadır. Dolayısıyla Yahûdî ve Hristiyanlar, Hz. Peygamber ve mü'minlerin Allah'ın lütfu üzerinde herhangi bir kudretlerinin olmadığını bilmediklerinden, Hz. Peygamber ve mü'minlerin Allah'ın lütfu üzerinde bir kudrete sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Bu nedenle Ehli kitap, ilgili ayeti, “Şayet emrolunduğunuz gibi iman ederseniz Allah size lütfundan verir.” şekline anlamıştır.¹⁰¹

Bâkûlî, ilgili ayette geçen لا harfinin zaitliğini şâz olarak gören Muhammed b. Bahr'ı sert bir dille tenkit etmiştir. Ona göre Muhammed b. Bahr'ın bu görüşü, Arapçayı bilmediğinden kaynaklanmaktadır. Kelâm ilmine dair bir şeyler bilen herkesin, Arapça hakkında konuşması caiz değildir. Arap kelimasında لا harfinin zait oluşu, dönemin müşrikleri tarafından dahi Allah kelâmı için bir tenkit gerekçesi olmamıştır. Zira Kur'ân-ı Kerîm onların lisanıyla nazil olmuş olup kendi dillerinde mevcut olan bir olgudan dolayı Kur'ân'ın tenkit edilmesi mümkün değildi.¹⁰²

Bâkûlî, bu açıklamalarının ardından لا harfinin zait olarak geldiği pek çok şiir zikrederek görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Bâkûlî'nin istişhâd ettiği şiirlerden biri şudur:

أَفْعُنْكَ لَا بَرَقَ كَأَنَّ وَمِضْهُ غَابَ تَسَنَّمُهُ ضِرَامٌ مُثَقَّبٌ

“Tutuşmuş alevlerin girdiği bir ormana benzeyen bu ışıltı senden mi geliyor?”¹⁰³

Yukarıdaki beyitte bahsi geçen kadın, parıltısı tutuşmuş ormandaki alevlerin parıltısına benzetilerek methedilmektedir. Şiirde istişhâd mahalli, لا harfinin zâit olarak gelmesidir.

Bâkûlî'nin konuyla alakalı istişhâd ettiği şiirlerden biri de Emevîler devrinin önemli hiciv şairinden olan Cerîr b. Atıyye'nin (ö. 110/728) şu şiiridir:

مَا بَالُ جَهْلِكَ بَعْدَ الْحِلْمِ وَالِدَيْنِ وَقَدْ عَلَاكَ مَشِيبٌ حِينَ لَا حِينَ

“Yumuşaklıktan ve dindarlıktan sonra üstelik saçlarına da aklar düşmüşken, nedir sendeki bu cehalet?”

Şiirin takdiri, حِينَ حِينَ عَلَاكَ مَشِيبٌ şeklinde olup لا harfi de zaittir. Şayet buradaki لا harfi zait olmaktan çıkarılırsa, o takdirde nefiy olması gerekir ki bu durum, evvelce söylenen bir ifadenin daha sonra tamamen nefyedilmesi problemini ortaya çıkarır. Zira لا harfi, tıpkı Arapların بِأَيِّ مَالٍ “hiçbir mal olmadan geldim” ve وَأَبْتُ بِأَيِّ غَنِيمَةٍ “hiçbir ganimet elde etmeden döndüm” ifadelerindeki لا harfi gibi ifade ettiği nefiy anlamı cinsinin bütün fertlerini kapsar. Dolayısıyla şiirdeki لا harfi zait olmazsa, önce “saçlarına aklar düştü” denilmişken, daha sonra حِينَ لَا ifadesiyle “saçlarına hiçbir zaman aklar düşmedi” şeklinde birbirine tamamen zıt iki anlam ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle buradaki لا harfinin zait olması zaruri bir hal arz etmektedir.

¹⁰⁰ Tefsir kaynaklarında, söz konusu fiildeki zamirin Hz. Peygamber ve mü'minlere döndüğü belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 29/476.

¹⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/237.

¹⁰² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/238.

¹⁰³ Bu şiir, Hüzeyl kabilesinden Sa'ide b. Cü'eyy'e (ö. ?) aittir.

Bâkûlî, şiirin takdirini حِينَ حِينَ şeklinde izâfeli olarak verdikten sonra, buradaki izâfetin tıpkı حَلْفَةُ فَضَّةٍ ve حَلْفَةُ فَضَّةٍ ifadelerindeki izafet gibi olduğunu belirtmiştir. Bu tür izafe مِنْ manasını ifade eder ve muzâfun ileyh, muzâfın cinsini oluşturur. Çünkü حِينَ kelimesi, bir saat gibi kısa dilimler için kullanılabildiği gibi daha uzun müddetleri ifade etmek için de kullanılabilmektedir. Bâkûlî, حِينَ kelimesinin anlamına dair söylediği bu ifadeleri desteklemek için önce Kur'ân'dan örnekler getirmiş, daha sonra şiire başvurmuştur. Örneğin, “Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir.”¹⁰⁴ ayetinde geçen حِينَ kelimesi “uzun zaman” anlamında, تُوْنِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينَ “O ağaç, (rabbinin izniyle) her zaman meyvesini verir.”¹⁰⁵ ayetinde geçen حِينَ kelimesi ise “daha kısa zaman” anlamında kullanılmıştır. Bu açıklamalarının ardından şâhit olarak şu şiiri zikretmiştir.¹⁰⁶

وَلَوْلَا يَوْمٌ مَّا أَرَدْنَا

“Şayet o vaktin günü olmasaydı istemezdik...”¹⁰⁷

Görüldüğü üzere beyitte ilk يَوْمٌ kelimesiyle belli bir zaman dilimi kastedilirken ikincisi daha uzun bir zamanı ifade etmektedir.

Bâkûlî'nin söz konusu ayete dair yaptığı bu açıklamalar, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a* adlı eserinde geçmektedir.¹⁰⁸

4. Sonuç

Hicri VI. asrın önemli dil, tefsir ve kıraat alimlerinden Bâkûlî, özellikle Arap dili ve Kur'ân ilimleri sahasında önemli eserler kaleme almıştır. Basra dil ekolüne mensup olan Bâkûlî, eserlerinde genellikle bu ekole mensup dilcilerin görüşlerini müdafaa etmiştir. Bununla birlikte, diğer dil ekollerine mensup dilcilerin görüşlerine de yer vermiş, bazı durumlarda bu görüşleri desteklerken, bazı durumlarda ise bu görüşleri sert bir dille eleştirmiştir.

Bâkûlî'nin kaleme aldığı önemli eserlerden biri olan *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*, aynı gramer konusuyla ilgili ayetleri ve dilcilerin bu ayetlere dair görüşlerini bir araya getirerek müstakil başlıklar altında toplamaktadır. Doksan bölümden oluşan bu eser, nahiv meselelerini, nahivcilerin ve kıraat alimlerinin ayetlerde takdir ettikleri i'râb vecihlerini ve ihtilaf ettikleri konuları ele almaktadır. Dilcilerin ve kıraat alimlerinin görüşlerini detaylı bir şekilde sunan eser, kapsamlı bir nahiv kitabı olmasının yanı sıra i'râbu'l-Kur'ân alanında da önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da istişâh kaynaklarının pek çoğundan yararlanmıştır. Öncelikle Kur'ân ayetlerinden yararlanan Bâkûlî, birçok konuda şiirle istişâh metoduna da başvurmuştur. Bâkûlî'nin şâhit olarak kullandığı şiirlerin büyük bir kısmı, başta Sîbeveyhi olmak üzere Basra nahiv ekolünün diğer temsilcilerinin şâhit olarak kullandığı şiirlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte, diğer dilcilerin şâhit olarak kullandığı şiirlere de başvurmuştur.

Şiire sıklıkla başvuran Bâkûlî, ayetlerde yer alan kelimelerin anlamlarını açıklamak, kelimelerin vezinlerini tespit etmek ve ayetlerde yer alan i'râb vecihlerini desteklemek için şiirden istifade etmiştir. Bununla birlikte, muhaliflerinin görüşlerine itiraz etmek için de şiirden sıkça yararlanmıştır. Bâkûlî, şâhit

¹⁰⁴ el-İnsân 76/1.

¹⁰⁵ İbrâhîm 14/25.

¹⁰⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/240.

¹⁰⁷ Bu şiir, Emevîler dönemi şairlerinden Ferezdak'a aittir.

¹⁰⁸ Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, 1/164-166.

olarak kullandığı şiirlerin bazılarında şair ismi zikretmekle beraber, şairleri zikredilmeyen şiirlerin sayısı da oldukça fazladır. Yine şahit olarak kullandığı şiirlerin bir kısmında beytin tamamını zikretmişken, bir kısmında ise sadece istiṣhâd mahallini zikretmekle yetinmiştir.

Netice itibarıyla Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eseri şiirle istiṣhâd bakımından oldukça önemli bir eserdir. Özellikle dil ilimlerinde döneminin önemli bir alimi olarak addedilen müellif, kullandığı şiirlerle ve bu şiirlerden yaptığı çıkarımlarla dil ilimlerine olan vukûfiyetini ortaya koymayı başarmıştır. Gerek kullandığı şiirlerin çokluğu gerekse bu şiirleri oldukça geniş bir alanda kullanması ilmi seviyesini göstermesi bakımından oldukça önemli bir husustur. Bu bağlamda hem müellifin kendisi hem de *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eseri muhtelif açılardan incelenmeye değer bir eserdir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Kaynaklar

Ahfeş, Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade. *Meânî'l-Kur'ân*. nşr. Hüdâ Mahmud Kurâa. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1990.

Bâkûlî, Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-. *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*. thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. 4 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1440.

Bedeve, Abdullah. "İbn 'Âşûr'un Tefsirinde İstiṣhâd Yöntemi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (25 Haziran 2018), 311-331.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabi-Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1418.

Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (14 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.23777>

Bulut, Ali. "Bâkûlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/163. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Nasr el-. *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

Çetin, Nihad M. "Arap (Yazı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Dâlî, Ahmed Muhammed ed-. "Mukaddime". *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'lm'udilât*. mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1415.

Dâlî, Ahmed Muhammed ed-. "Mukaddime". *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*. mlf. Câmî'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1440.

- Dâlî, Ahmed Muhammed ed-. "Mukaddime". *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Kuveyt: Mektebetu'l-Bâbtîn el-Merkeziyye, 2007.
- Dâlî, Ahmed Muhammed ed-. "Mukaddime". *el-İbâne fî tafsîli mâ'âtî'l-Kur'ân*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Kuveyt: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 2009.
- Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *DİA*, 2006.
- Ebû 'Ebbâh, İbrahim b. Muhammed. "Mukaddime". *Şerhu'l-Luma'*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. Su'ûd: Daru's-Sekâfeti ve'n-Neşr, 1411.
- Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el- Kurtubî. *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, Ebû 'Alî el-Hasen b. Aḥmed b. 'Abdulḡaffâr. *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî - Beşîr Cuveycâbî. 7 Cilt. Dimaşk; Beyrut: Dâru'l-Me'mûn, 1413/1993.
- Ebû 'Alî el-Hasan b. Reşîk el-Kayravânî el-Ezdî İbn. Reşîk el-Kayravânî. *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbihi*. thk. Muhammed Muhyî'd-Dîn 'Abdulhamîd. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Ceyl, 5. Basım, 1401/1981.
- Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî' İbn Manzûr. *Lisân'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Muhammed Huseyn Şems ed-Dîn. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1419.
- Efe, Mehmet Emin. *Arap gramerinin şiirle istişhâdî (II-IV/VIII-X. asırlar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Ekinci, Mucahit. "Zeccâc'ın Me'ânî'l-Kur'ân ve İrâbuhu Adlı Eserinde İstişhâd Metodu". *Marifetname* 9/2 (26 Aralık 2022), 467-492. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1140329>
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-Luḡa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Fârisî, Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdülḡaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1993.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilḡaffâr el-. *el-Îzâhu'l-'Adudî*. thk. Hasan Şâzelî Ferhûd. Riyad: 'İmâadetu Şu'ûnî'l-Mektebât, 1408.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah. *Mu'cemu'l-udebâ*. Daru'l-Me'mûn, 1826.
- Harbî, Muhammed Halil Murâd. "Mukaddime". *Kitâbu şerhu'l-Luma' fi'n-nahv*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- Hârûn, Abdüsselâm Muhammed. "Mukaddime". *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-'Arab'*. mlf. Abdülkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Baḡdâdî. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1997.
- İbn Âşûr, Muhamed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyyeti li'n-Neşr, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Baḡdâdî. *el-Hasâis*. thk. Heyet. 3 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Misriyye, ts.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1417/1996.

- İbn Zencele, Ebû Zur'a 'Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele. *Huccetu'l-Kırâ'ât*. thk. Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî. b.y.: Daru'r-Risâle, ts.
- İbn 'Âdil, Ebû Hafs Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî. *el-Lubâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Îdâhu'l-Vakf ve'l İbtidâ*. thk. Muhyî'd-Dîn 'Abdurrahman Ramadân. 2 Cilt. Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1390/1971.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Şair". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/298-301. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kayar, Mehmet. *Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserinin nahiv ilmi açısından incelenmesi (edatlar ve isimler)*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kayar, Mehmet. "El-Bâkûlî'nin Cevâhiru'l-Kur'ân Adlı Eserinde Bazı Zâid Harfler Hakkındaki Görüşlerinin Nahiv Açısından Değerlendirilmesi". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (30 Aralık 2023), 271-291. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1388472>
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzü'l-Kur'ân*. nşr. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, ts.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. 'Abdulmun'im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Menşûrât Muhammed 'Alî Beydûn; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Öğmüş, Harun. "Arap Dili ve Tefsirle İlgili Şevâhid Literatürü". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (14 Ocak 2016), 27-45.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşid. "Arap Dilinde İlk İstişâd". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 369-383.
- Paşa, Bağdatlı İsmail. *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. İstanbul: el-Mearifü'l-Celiyye fi Mabaatihe'l-Behiyye, 1951.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdulkâdir el-Hanefî Zeynuddîn er-. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut; Sayda: ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ'ût, Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdillâh es-. *Nektu'l-Himyân fî Nuketi'l-'Umyân*. Beyrut: y.y., 1428/2007.
- Semîn el-Halebî. *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. ed. Dr. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1408/1988.
- Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdullâh b. el-Merzubân Ebû Sa'îd es-. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*. thk. Ahmed Hasen Mehdelî, 'Alî Seyyid 'Alî. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 2008.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn es-. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*. thk. Abdulkhakim el-Atiyye. Dimaşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.

- Şürrâb, Muhammed Hasan. *Şerhü şevâhidî's-ş-riyye fî ümmâtî'l-kütübi'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut Lübnan: Müessesetu'r-Risale, 2007.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tahânevî, Muhammed b. 'Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-. *Keşşâfu Istîlâhâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. 'Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Taş, Mahsum. "Hûd Sûresinin 111. Âyetinin Farklı Kırâatlerinin Filolojik Açıdan Değerlendirilmesi". *Süirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2020), 573-589.
- Taşdoğan, Ahmet. "Zuhruf Sûresinin 88. Âyeti Bağlamında Dil Kurallarının Kırâatlerin Anlaşılmasındaki Rolü ve Etkisi". *Harran İlahiyat Dergisi* 51 (15 Haziran 2024), 226-246.
- Tekin, Mahmut. "'Ali el-Kârî ve Tasrîfu'z-zencânî İsimli Eser İçin Kaleme Aldığı Şerhi". *Artuklu Akademi* 7/2 (Aralık 2020), 337-362.
- Tekin, Mahmut. *Molla Halîl es-Si'irdî ve el-Kâmûsu's-Sânî fî'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Me'ânî Adlı Eseri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Tural, Hüseyin. "Arap dilinde şiir ve hadisle istişhâd mes'elesi I: Şiirle istişhâd". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990).
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-. *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*. thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.